

توسعه‌ی اقتصادی صنعت گردشگری در ایران و مقایسه‌ی آن با کشورهای منطقه سند چشم‌انداز

محمدعلی فیض‌پور*

مهدی امامی میبدی**

چکیده

اگرچه در دنیای کنونی صنعت گردشگری اصلی‌ترین و پاک‌ترین صنعت از حیث ایجاد درآمد تلقی می‌شود، اما واقعیات موجود نشان‌دهنده‌ی آن است که کشورهای جهان نتوانسته‌اند متناسب با جاذبه‌های گردشگری خویش درآمد کسب کنند. به عبارتی بین توزیع جاذبه‌های گردشگری در کشورهای جهان و میزان درآمد آن همبستگی معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. در این میان و برای مثال، اگرچه جاذبه‌های گردشگری کشور ایران را در رتبه‌ی دهمین کشور جهان قرار می‌دهد، اما ایران از حیث درآمد گردشگری در جایگاه کم‌درآمدترین کشورهای جهان جای گرفته است. این در حالی است که براساس چشم‌انداز تدوینی، دستیابی به جایگاه نخست اقتصادی در منطقه، تصویر ارائه‌شده برای ایران در افق ۱۴۰۴ است و از این رو این سؤال که سطح توسعه‌ی بخش گردشگری ایران با توجه به شاخص‌های اقتصادی این بخش در مقایسه با سایر کشورهای منطقه سند چشم‌انداز چه جایگاهی است؟ سؤالی است که پاسخ به آن هدف اصلی این مقاله را تشکیل داده است. برای محاسبه‌ی این جایگاه در مجموع از پنج شاخص مشارکت کل صنعت گردشگری در اشتغال ایجاد شده، مخارج مسافرت و گردشگری داخلی، مخارج ویژه‌ی دولت، مخارج مسافرت و گردشگری تجاری و در نهایت شاخص سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری و برای تلفیق شاخص‌های مذکور از روش تاپسیس استفاده شده است. نتایج این پژوهش نشان‌دهنده‌ی آن است که رتبه‌ی ایران از جایگاه پنجم در سال ۲۰۰۰ به رتبه‌ی سیزدهم در سال ۲۰۰۵ تنزل یافته است. کشور ایران اگرچه توانسته است رتبه‌ی خود را در سال ۲۰۱۰ دو پله ارتقا بخشیده و به جایگاه یازدهم دست یابد، اما از حیث میزان سطح توسعه‌یافتگی تا دستیابی به رتبه‌ی نخست منطقه در این بخش پیمودن مسیری بس طولانی را در فرصتی اندک (تا سال ۲۰۲۵) در پیش رو دارد. واژگان کلیدی: توسعه‌ی گردشگری، سند چشم‌انداز، روش تاپسیس، شاخص‌های توسعه بخش گردشگری

* عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد، مدیریت و حسابداری دانشگاه یزد

** دانشجوی کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه یزد

مقدمه

چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ ایران را «کشوری توسعه‌یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فن‌آوری در سطح منطقه با هویت اسلامی و انقلابی، الهام بخش در جهان اسلام و با تعامل سازنده و مؤثر در روابط بین‌الملل» معرفی می‌کند. سند چشم‌انداز ویژگی‌های هشت‌گانه‌ای را در این افق ترسیم کرده و اولین ویژگی آن به صورت «توسعه‌یافته، متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انقلابی با تأکید بر مردم‌سالاری دینی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها و بهره‌مند از امنیت اجتماعی و قضایی» تعریف شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، توجه به موضوع توسعه‌یافتگی متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی که به مثابه اولین ویژگی در سند چشم‌انداز برای دستیابی به جایگاه برتر در میان کشورهای منطقه سند بیان شده، نکته‌ای قابل تأمل است. این موضوع می‌تواند بیانگر آن باشد که دستیابی به توسعه بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی که از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری در کشور محسوب می‌شوند، امری قابل قبول نبوده و به عبارتی این سند به طور صریح بخشی از دستیابی به چنین جایگاهی در افق ۱۴۰۴ را متناسب با سطح توسعه‌یافتگی صنعت گردشگری در کشور می‌داند.

اگرچه برای دستیابی به سطحی از توسعه‌یافتگی در صنعت گردشگری که بتواند جایگاه برتر کشور را در افق سند چشم‌انداز در میان کشورهای منطقه سند از این حیث تضمین کند، لازم است تا این موضوع در برنامه‌ها و سیاست‌های کلان کشور با توجهی ویژه با در نظر گرفتن توانایی‌های بالقوه این صنعت در کشور و قدمت تاریخی و تمدنی ایران مورد توجه قرار گیرد، با این وجود، گردشگری و توسعه‌ی آن از موضوعاتی است که در برنامه‌های توسعه‌ای کشور کمتر مورد توجه قرار گرفته است. برای مثال، برنامه‌ی اول توسعه (۷۲-۱۳۶۸) تنها در بند ۱۵-۳ تقویت و توسعه‌ی ایرانگردی و جهانگردی در جهت تبادل تجربه و دانش و شناساندن میراث تمدن و فرهنگ اسلامی و ایرانی و کمک به ارتقای سطح تفاهم و وحدت ملی و اسلامی با حمایت، تشویق و سازماندهی مشارکت‌های عمومی و جذب و هدایت سرمایه‌های غیردولتی در این زمینه مد نظر قرار گرفته است. برنامه‌ی دوم توسعه (۷۹-۱۳۷۴) نیز این

موضوع را به صورت موجز در تبصره ۵۸ و آن هم به صورت کلی و تحت عنوان ارتقای سطح علمی و کارایی دست‌اندرکاران برنامه‌های فرهنگی نظیر ایرانگردی و جهانگردی مورد توجه قرار داده است. برنامه‌ی سوم توسعه نیز مجدداً تنها در ماده‌ی ۱۶۴ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران را موظف کرده است تا با اعمال مقرراتی بانک‌های کشور بتوانند در مبادی ورودی هوایی، دریایی، زمینی، هتل‌ها و دفاتر خدمات جهانگردی نسبت به خرید ارز گردشگرانی که به ایران آمده‌اند اقدام کنند. شعب نظام بانکی همچنین می‌توانند به این گردشگران که قصد خروج از کشور دارند، به شرط ارائه‌ی مدارک لازم ارزهای معتبر بفروشند. با این وجود، برنامه‌ی چهارم توسعه (۸۸-۱۳۸۴) همزمان با ابلاغ سند چشم‌انداز کشور در افق ۱۴۰۴ نسبت به سه برنامه‌ی پنج‌ساله قبل با تفصیل بیشتری این موضوع را مورد توجه قرار داده است. این برنامه در ماده ۱۱۴ دولت را موظف کرده است تا به منظور اهتمام ملی در شناسایی، حفاظت، پژوهش، مرمت، احیا، بهره‌برداری و معرفی میراث فرهنگی کشور و ارتقای توان گردشگری، تولید ثروت و اشتغال‌زایی و مبادلات فرهنگی در کشور اقدامات زیر را در طول برنامه‌ی چهارم به انجام برساند:

الف) تهیه و اجرای طرح‌های مربوط به «حمایت از مالکین» متصرفین قانونی و بهره‌برداران آثار تاریخی- فرهنگی و املاک واقع در حریم آنها» و «مدیریت ساماندهی، نظارت و حمایت از مالکین و دارندگان اموال فرهنگی- تاریخی منقول مجاز» تا پایان سال اول برنامه‌ی چهارم.

ب) ایجاد و توسعه‌ی موزه‌های پژوهشی- تخصصی وابسته به دستگاه‌های اجرایی.

ج) شناسایی و مستندسازی آثار تاریخی- فرهنگی در محدوده‌ی جغرافیایی اجرای طرح، توسط دستگاه مجری با نظارت و تأیید سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

د) ایجاد و تجهیز پایگاه‌های میراث فرهنگی در آثار تاریخی مهم کشور و مضامین اصلی مرتبط با موضوع میراث فرهنگی.

ه) شناسایی و حمایت از آثار فرهنگی تاریخی حوزه‌ی فرهنگی ایران موجود در کشورهای همسایه و منطقه به منزله‌ی میراث فرهنگی مشترک.

و) به منظور جلب مشارکت بخش خصوصی و تعاونی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری مجاز است نسبت به صدور مجوز تأمین و فعالیت موزه‌های خصوصی و

تخصصی و مؤسسات مشاوره و کارشناسی مرتبط با موضوع فعالیت‌های میراث فرهنگی، کارگاه‌های مرمت آثار فرهنگی- تاریخی منقول و غیر منقول، مؤسسات مدیریت موزه‌ها و محوطه‌های تاریخی- فرهنگی، مؤسسات کارشناسی اموال فرهنگی- تاریخی، کارگاه‌های هنرهای سنتی و سایر مؤسسات خصوصی مرتبط با میراث فرهنگی اقدام کند، آیین‌نامه اجرای این بند به پیشنهاد سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به تصویب هیئت وزیران خواهد رسید.

ز) به سازمان میراث فرهنگی و گردشگری اجازه داده می‌شود به منظور اعطای مجوز کاربری و بهره‌برداری مناسب از بناها و اماکن تاریخی قابل احیاء با استفاده از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی داخلی و خارجی، صندوق احیا و بهره‌برداری از بناها و اماکن تاریخی- فرهنگی را ایجاد کند. بناها و اماکن تاریخی قابل احیا به استثنای نفایس (املاک و اموال) ملی به تشخیص سازمان مذکور از شمول ماده (۱۱۵) قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶/۶/۱ خارج است.

با این وجود در برنامه‌ی پنجم توسعه (۹۴-۱۳۹۰) که در تاریخ ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است، بدون در نظر گرفتن فصلی برای بخش گردشگری تنها در مواد ۱۱، ۱۲، ۱۹۴ و ۲۰۴ این قانون به طور ضمنی موضوع گردشگری و توسعه‌ی آن را مورد توجه قرار داده است. به عنوان نمونه ماده ۱۱ این قانون سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی را مجاز دانسته است تا اقدامات ذیل را انجام دهد:

الف) اقدامات قانونی در جهت امکان ایجاد مراکز فرهنگی و گردشگری و نحوه‌ی تأسیس مراکز تخصصی غیردولتی را در زمینه‌ی میراث فرهنگی از قبیل موزه‌ها، مرمت آثار فرهنگی و تاریخی، کارشناسی اموال تاریخی و فرهنگی و همچنین مراکز جهت نظارت بر مراکز اقامتی، پذیرایی، دفاتر خدمات مسافرتی و گردشگری با استاندارد لازم و شرایط سهل و آسان را فراهم کند.

ب) از راه‌اندازی موزه‌های تخصصی به‌ویژه موزه‌های دفاع مقدس و شهدا توسط مؤسسات یا نهادهای عمومی غیردولتی، تعاونی و بخش خصوصی حمایت مالی کند.

ج) از ایجاد مراکز حفظ آثار و فرهنگ سنتی عشایری و روستایی توسط بخش خصوصی و نهادهای عمومی غیردولتی و تعاونی با رعایت موازین اسلامی به‌منظور

توسعه‌ی گردشگری آن مناطق حمایت مالی کند.

د) از مالکیت و حقوق قانونی مالکین بناها و آثار و اشیای تاریخی منقول در جهت حفظ، صیانت و کاربرد مناسب آنها و اقدامات لازم جهت بیمه‌ی آثار فرهنگی، هنری و تاریخی حمایت مالی و معنوی کند.

ه) آثار فرهنگی تاریخی و میراث معنوی حوزه‌ی فرهنگی ایران، موجود در کشورهای همسایه و منطقه و سایر کشورها به‌عنوان میراث فرهنگی را شناسایی و از آنها حمایت کند.

در مجموع و با توجه به ابلاغ سند چشم‌انداز در سال اول برنامه‌ی چهارم توسعه و با گذشت یک برنامه‌ی پنج‌ساله‌ی توسعه (برنامه چهارم) از زمان ابلاغ این سند، بررسی میزان دستیابی به جایگاه ترسیم‌شده در سند چشم‌انداز از حیث سطح توسعه‌یافتگی صنعت گردشگری در کشور و مقایسه‌ی آن با کشورهای منطقه سند چشم‌انداز ضرورت یافته و از این رو مطالعه‌ی آن هدف اصلی این مقاله راتشکیل می‌دهد. منطقه‌ی سند چشم‌انداز شامل ۲۵ کشور است که برخی از ویژگی‌های آن‌ها در جدول شماره‌ی (۱) منعکس شده و تصویر شماره‌ی (۱) نیز موقعیت آن‌ها را ارائه می‌کند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود در بین ۲۵ کشور منطقه تنها کشور ایران دارای سابقه‌ی بس طولانی بوده و عمر تاریخی تمامی کشورهای دیگر کمتر از ۱۰۰ سال است. در این میان و از مجموع ۲۵ کشور منطقه، ۸ کشور در زمره‌ی کشورهای تازه استقلال‌یافته بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی است و با این ساختار کشور ایران در بالاترین جایگاه تاریخی در میان کشورهای منطقه جای گرفته است. کشور ایران همچنین از حیث جمعیت پس از کشور پاکستان در رتبه‌ی دوم و از حیث مساحت در جایگاه سوم پس از کشورهای قزاقستان و عربستان قرار گرفته است.

این مقاله از شش بخش تشکیل شده است. پس از مقدمه بیان مبانی نظری و نیز مروری بر پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه موضوع بخش دوم را تشکیل می‌دهد. روش انجام تحقیق برای تعیین سطح توسعه‌یافتگی گردشگری و معرفی شاخص‌های توسعه‌ای بخش موضوعاتی است که در بخش‌های سوم و چهارم ارائه شده است. بخش پنجم به نتایج تحقیق و نهایتاً بخش پایانی به جمع‌بندی و ارائه‌ی پیشنهادات پرداخته است.

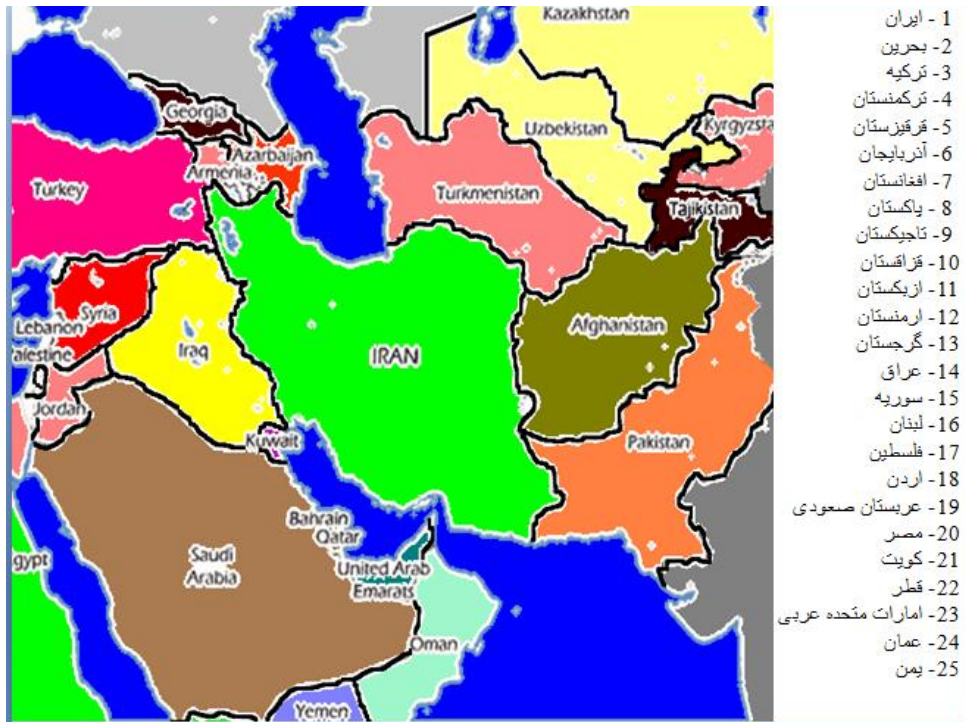
جدول ۱. کشورهای سند چشم‌انداز و ویژگی‌های آن‌ها (در زمان تدوین سند چشم‌انداز)

ردیف	نام کشور	سال و طریقه پیدایش	جمعیت هزار نفر	وسعت KM ²
۱	آذربایجان	الحاق از ایران به روسیه و سپس تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۷۳۹۱	۸۷۰۰۰
۲	اردن	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۴۶	۴۵۹۵	۸۹۲۱۰
۳	ارمنستان	الحاق از ایران به روسیه و سپس تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۳۶۴۷	۳۰۰۰۰
۴	ازبکستان	الحاق از ایران به روسیه و سپس تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۲۲۳۵۸	۴۴۸۰۰۰
۵	رژیم اشغالگر قدس	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و اعلام دولت یهود با خروج انگلیس از فلسطین، ۱۹۴۸	۵۶۷۲	۲۰۷۷۰
۶	افغانستان	تجزیه‌ی ایران و قیومیت انگلیس و استقلال از انگلیس، ۱۹۱۹	۲۱۹۶۸	۶۲۵۰۹۰
۷	امارات عربی متحده	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت و اتحاد هفت شیخ نشین، ۱۹۷۱	۱۷۴۷	۸۳۶۰۰
۸	ایران	قدمت تاریخی - فرهنگی	۶۴۸۷۸*	۱۶۴۸۰۰۰
۹	بحرین	میانجی‌گری سازمان ملل و اعلام استقلال از ایران، ۱۹۷۱	۵۶۳	۶۸۰
۱۰	پاکستان	تجزیه‌ی هندوستان، ۱۹۵۰	۱۳۱۴۳۴	۷۹۶۱۰۰
۱۱	تاجیکستان	الحاق از ایران به روسیه و سپس جدایی از اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۵۸۶۲	۱۴۳۰۰۰
۱۲	ترکمنستان	الحاق از ایران به روسیه و سپس جدایی از اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۴۴۰۰	۴۸۸۰۰۰
۱۳	ترکیه	با تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و تشکیل دولت ملی سکولار، ۱۹۲۳	۶۰۸۰۲	۷۷۹۴۵۰
۱۴	سوریه	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت فرانسه، ۱۹۴۴	۱۴۲۶۲	۱۸۵۱۸۰
۱۵	عراق	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۳۳	۲۰۵۶۲	۴۳۸۳۲۰
۱۶	عربستان	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۳۲	۱۷۰۳۵	۲۱۴۹۶۹۰
۱۷	عمان	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۷۰	۱۷۵۹	۲۱۲۴۶۰

ردیف	نام کشور	سال و طریقه پیدایش	جمعیت هزار نفر	وسعت KM ²
۱۸	فلسطین	تجزیه‌ی عثمانی، قیومیت انگلیس و سپس اشغال از سوی دولت نامشروع اسرائیل	۲۵۰۰	۵۸۶۰
۱۹	قرقیزستان	تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۴۶۳۴	۱۹۸۰۰۰
۲۰	قزاقستان	تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۱۷۳۰۳	۲۷۱۷۰۰۰
۲۱	قطر	رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۷۱	۴۷۸	۱۱۰۰۰
۲۲	کویت	تجزیه‌ی عثمانی پس از جنگ جهانی اول، تفکیک از عراق و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۶۱	۱۶۹۳	۱۷۸۲۰
۲۳	گرجستان	الحاق از ایران به روسیه و سپس تجزیه‌ی اتحاد جماهیر شوروی، ۱۹۹۱	۵۴۷۲	۷۰۰۰۰
۲۴	لبنان	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت فرانسه، ۱۹۴۵	۲۹۶۵	۱۰۴۰۰
۲۵	یمن	تجزیه‌ی امپراطوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول و رهایی از قیومیت انگلیس، ۱۹۳۴	۱۳۳۴۰	۵۲۷۹۷۰

منبع: رضایی، محسن و علی مبینی دهکردی: ۱۳۸۵. *: لازم به یادآوری است ارقام ارائه شده برای زمان تدوین سند چشم‌انداز است.

تصویر ۱. نقشه کشورهای سند چشم‌انداز ایران ۱۴۰۴

منبع: <http://www.irane1404.com>

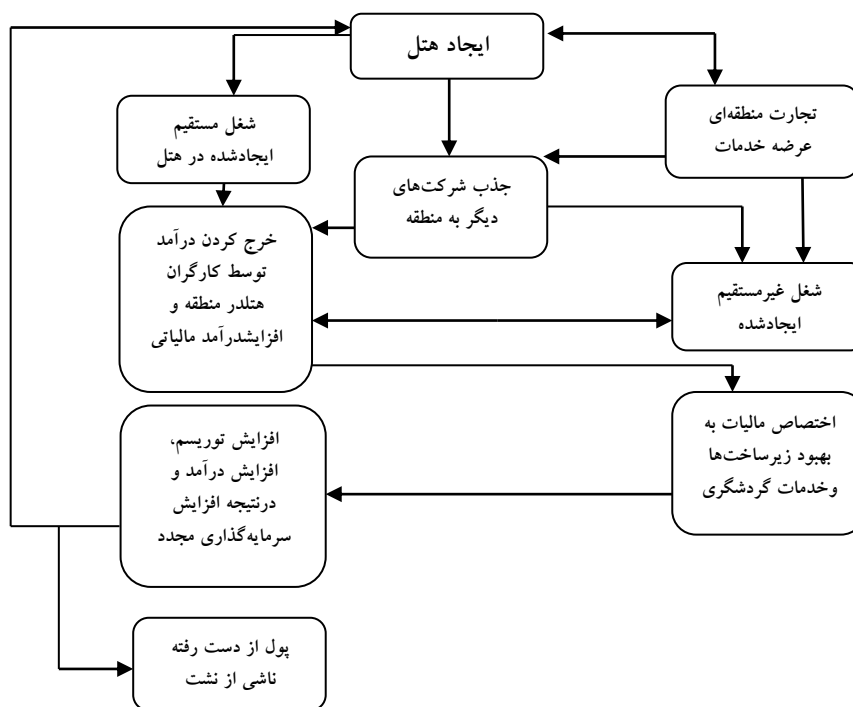
مبانی نظری

در میان فعالیت‌های اقتصادی، فعالیت گردشگری به منزله‌ی فعالیتی با بیشترین ارتباطات پسین^۱ تلقی شده و این فعالیت به طور غیرمستقیم با فعالیت‌های بسیاری در ارتباط است. این ارتباط را از دو جنبه‌ی متفاوت می‌توان مورد بررسی قرار داد. از یک طرف، شغل مستقیم ایجاد شده در این صنعت می‌تواند طی فرآیندی شغل یا شغل‌های غیرمستقیمی را ناشی شود که در چنین حالتی ضریب تکاثری ایجاد شغل در صنعت توریسم بزرگتر از یک خواهد بود و ادعا بر آن است که ضریب تکاثری فعالیت گردشگری در ایجاد اشتغال در میان سایر فعالیت‌ها بالاترین میزان است. از طرف دیگر، با یک واحد مخارج صرف شده توسط گردشگر در منطقه و انتقال آن به

1- Backward Linkage

بخش‌های مرتبط ایجادشده ناشی از صنعت گردشگری، بیش از یک واحد درآمد حاصل می‌شود. به عبارت دیگر، درآمد ایجادشده ناشی از فعالیت گردشگری دارای ضریب فزاینده‌ای بوده که این نیز با توجه به مطالعات صورت گرفته در سطح جهان میزان قابل توجهی است. براین اساس در ابتدای این بخش کوشیده شده است تا تأثیر ایجاد شغل و درآمد بخش گردشگری بر سایر بخش‌ها با استفاده از ضرایب تکاثری اشتغال و درآمد مورد بحث قرار گیرد. در ابتدا نیز با ذکر مثالی تأثیر ایجاد یک هتل جدید در منطقه‌ی مورد نظر گردشگری از حیث ایجاد اشتغال، درآمد و تأثیر آن بر تجارت بررسی شده و در تصویر شماره (۲) نشان داده شده است (برگرفته از مرکز مطالعات میدانی بارسلونا).

تصویر ۲. اثر تکاثری ایجاد شغل با ایجاد یک هتل جدید

همان‌گونه که از تصویر شماره‌ی (۲) مشاهده می‌شود، ایجاد یک هتل جدید در منطقه دارای ارتباطات متعددی بوده که با ضریب تکاثری در ایجاد اشتغال و نیز

درآمد، نهایتاً باعث افزایش سرمایه گذاری مجدد و در نتیجه‌ی آن بهبود زیرساخت‌ها و خدمات گردشگری منجر می‌شود. با در نظر گرفتن ضریب فزاینده بالای ایجاد شغل در فعالیت گردشگری، توسعه‌ی این بخش و مدیریت صحیح آن می‌تواند بخشی از رشد اقتصادی منطقه یا کشور را به وجود آورد.

با رویکردی دیگر می‌توان تأثیر ایجاد اشتغال و درآمد در بخش گردشگری بر سایر بخش‌ها را به صورت ریاضی مورد بررسی قرار داد. فرض کنیم قرار است در یک منطقه، E شغل جدید ایجاد شود. می‌توان این تعداد شغل را به دو بخش مستقیم و غیرمستقیم ناشی از آن تقسیم کرد. بنابراین، کل اشتغال ایجاد شده برابر خواهد بود با: $E = E_d + E_{id}$ اگر α عبارت از نسبت مشاغل غیرمستقیم به کل اشتغال ایجاد شده باشد، $\alpha = \frac{E_{id}}{E}$ ، در نتیجه $E = E_d \frac{1}{1-\alpha}$ خواهد شد. از طرف دیگر می‌توان تأثیر ایجاد شغل جدید را بر جمعیت بررسی کرد. اگر β نسبت اشتغال غیرمستقیم به کل جمعیت فرض شود، $\beta = \frac{E_{id}}{p}$ و $\gamma = \frac{p}{E}$ در نتیجه $p = \gamma \cdot E$ با فرض بیکاری صفر در جامعه و سطح فناوری ثابت، اشتغال مستقیم ایجاد شده برابر خواهد بود با: $p = \gamma \cdot E$ از آنجایی که ضریب اشتغال غیرمستقیم، β فرض شده است، میزان اشتغال غیرمستقیم مورد انتظار $\beta(\gamma \cdot E_d)$ خواهد بود. بنابراین، لازم است تا E_{id} نفر در جامعه وارد شود تا شغل‌های غیرمستقیم را تصاحب کنند. این افراد نیز همراه با خانواده‌ی خود وارد می‌شوند. با فرض اینکه γ همان ضریب تکفل باشد، تعداد افراد وارد شده برابر با $\gamma(\beta \cdot \gamma \cdot E_d)$ خواهد بود. جمعیت جدید به شغل نیاز دارند و این فرایند را می‌توان تا N مرحله ادامه داد. جدول شماره‌ی (۲) این فرایند را به تصویر می‌کشد.

جدول ۲. فرایند جمعیت‌پذیری در جامعه

مرحله	جمعیت تازه‌وارد	جمعیت تازه‌وارد نیازمند شغل
۰	$\gamma \cdot E_d$	$\beta(\gamma \cdot E_d)$
۱	$\gamma(\beta \cdot \gamma \cdot E_d)$	$(\beta \cdot \gamma)^2 \cdot E_d$
۲	$\gamma(\beta \cdot \gamma)^2 \cdot E_d$	$(\beta \cdot \gamma)^3 \cdot E_d$
۳	$\gamma(\beta \cdot \gamma)^3 \cdot E_d$	$(\beta \cdot \gamma)^4 \cdot E_d$
⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮
⋮	⋮	⋮
N	$\gamma(\beta \cdot \gamma)^n \cdot E_d$	$(\beta \cdot \gamma)^{n+1} \cdot E_d$ E_{id}

منبع: محاسبات محقق

بنابراین، کل اشتغال ایجادشده در منطقه برابر است با:

$$E = E_p + (\beta\gamma)E_p + \dots + (\beta\gamma)^{n+1}E_p \quad (۱)$$

$$E = E_p[1 + \beta\gamma + (\beta\gamma)^2 + \dots + (\beta\gamma)^{n+1}] \quad (۲)$$

اما از آنجا که داریم: $\beta\gamma = \frac{E_{id}}{p} \cdot \frac{p}{E}$ و رابطه‌ی $\frac{E_{id}}{E} < 1$ برقرار است، در نتیجه مجموعتصادف هندسی فوق برابر است با: $\frac{1}{1-\beta\gamma}$. به عبارتی می‌توان نتیجه گرفت که: ضریباشتغال $\frac{1}{1-\beta\gamma}$ = ضریب جمعیت $\frac{\gamma}{1-\beta\gamma}$ = $E = E_p \left[\frac{1}{1-\beta\gamma} \right]$ و $p = E_p \left[\frac{\gamma}{1-\beta\gamma} \right]$ ازآنجا که $E_{id} = E - E_p$ خواهیم داشت: $E_{id} = \frac{\beta\gamma}{1-\beta\gamma} \cdot E_p$

با دانستن روابط فوق، موضوع اصلی در بررسی تأثیر ایجاد اشتغال یا درآمد ناشی از گردشگری بر سایر بخش‌ها و به صورت غیرمستقیم دانستن ضرایب اشتغال و جمعیت است. برای به دست آوردن ضریب بار تکفل می‌توان از سرشماری‌های موجود در هر کشور که دو ویژگی جمعیتی یعنی کل جمعیت و کل شاغلان را در برمی‌گیرد استفاده کرد. بررسی این دو بار تکفل را به دست خواهد داد. با توجه به سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۸۵، جمعیت و تعداد شاغلان در این سال به ترتیب حدود هفتاد میلیون و ۲۰ میلیون نفر بوده است. بنابراین، بار تکفل در کشور حدود سه نفر است. علاوه بر آن برای بررسی ضرایب اشتغال و درآمد می‌توان از مطالعات تجربی این حوزه در مناطق جهان استفاده کرد. برای مثال، مطالعه‌ای که توسط بوند و لادمن

(۱۹۷۲) انجام گرفته است، نشان داده که در ازای ۸۰ هزار دلار سرمایه‌گذاری در گردشگری ۴۱ شغل ایجاد می‌شود که این به میزان ۲۵ شغل بیشتر از همان میزان سرمایه‌گذاری در صنعت نفت و ۲۶ شغل بیشتر از سرمایه‌گذاری در تولید محصولات فلزی است. هرمن و هاوکینز (۱۹۸۹) در مطالعه‌ای برای بریتانیا برآورد کرده‌اند که در ازای هر ۱۰۰ شغلی که به واسطه‌ی گردشگری مستقیماً ایجاد می‌شود، ۳ الی ۴ شغل به طور غیرمستقیم ایجاد می‌شود. در این میان و در سال‌های اخیر، تحلیل‌های داده - ستانده از تکنیک‌هایی است که برای تعیین ضریب تکاثری این بخش مورد توجه قرار گرفته که در آن میزان تأثیرگذاری بخش‌های مختلف اقتصادی بر یکدیگر و نیز ضریب آن مورد محاسبه قرار می‌گیرد. جدول شماره‌ی (۳) اثر تکاثری ایجاد اشتغال در صنعت گردشگری را در مناطق مختلف جهان و به تفکیک مستقیم، غیرمستقیم و کل نشان می‌دهد.

جدول ۳. ضریب فزاینده‌ی اشتغال ناشی از فعالیت گردشگری در مناطق جهان

منطقه	مستقیم	غیرمستقیم و القایی	کل	نسبت اشتغال غیرمستقیم به مستقیم	نسبت اشتغال کل به غیرمستقیم
آفریقا	۷۸۰۶۰۰۰	۱۰۳۶۷۰۰۰	۱۸۱۷۳۰۰۰	۱/۳۳	۱/۷۵
آمریکای شمالی	۹۲۹۵۰۰۰	۱۳۳۲۳۰۰۰	۲۲۶۱۸۰۰۰	۱/۴۳	۱/۷۰
آمریکای لاتین	۵۸۲۸۰۰۰	۱۰۱۲۴۰۰۰	۱۵۹۵۲۰۰۰	۱/۷۴	۱/۵۸
منطقه‌ی کاراییب	۶۸۷۰۰۰	۱۴۸۰۰۰۰	۲۱۶۷۰۰۰	۲/۱۵	۱/۴۶
آسیای جنوب شرقی	۸۹۲۸۰۰۰	۱۶۹۲۶۰۰۰	۲۵۸۵۴۰۰۰	۱/۹۰	۱/۵۳
اتحادیه اروپا	۷۰۶۲۰۰۰	۱۱۳۲۰۰۰۰	۱۸۳۸۲۰۰۰	۱/۶۰	۱/۶۲
آسیا-اقیانوس آرام	۸۶۴۰۰۰	۱۶۴۹۰۰۰	۲۵۱۳۰۰۰	۱/۹۱	۱/۵۲
خاورمیانه	۱۸۳۱۰۰۰	۲۸۰۰۰۰۰	۴۶۳۱۰۰۰	۱/۵۳	۱/۶۵
ایران	۴۵۳۰۰۰	۷۸۵۰۰۰	۱۲۳۸۰۰۰	۱/۷۳	۱/۵۸
کل جهان	۹۹۰۴۸۰۰۰	۱۵۹۵۴۴۰۰۰	۲۵۸۵۹۲۰۰۰	۱/۶۱	۱/۶۲

منبع: The WTTC Report (2011), London, UK, 2011.

همان گونه که در جدول شماره ۳) مشاهده می‌شود، در میان مناطق جهان، منطقه کاراییب و آسیا - اقیانوس آرام بالاترین نسبت اشتغال غیرمستقیم به مستقیم ایجاد شده ناشی از فعالیت گردشگری را به خود اختصاص داده‌اند.

با توجه به فرمول ارائه شده برای ایجاد اشتغال یعنی $\frac{1}{1-\beta\gamma}$ برای محاسبه این ضریب به دو پارامتر یعنی بار تکفل و نسبت اشتغال غیرمستقیم به کل نیاز داریم. بار تکفل در سال ۱۳۸۵ همان گونه که در بالا اشاره شد، حدود ۳/۵ نفر است. برای محاسبه β که همان نسبت اشتغال غیرمستقیم به کل جمعیت است، با توجه به جدول شماره ۳) در ایران در سال ۲۰۱۱ نسبت اشتغال غیرمستقیم به کل اشتغال در بخش جهانگردی ۰/۶۳ بوده و از آنجایی که با توجه به سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۸۵ که شغل ایجاد شده در این بخش معادل ۱۹۲۴۱۱ نفر بوده است، بنابراین، شغل غیرمستقیم ایجاد شده حدود ۱۲۲۰۰۵ نفر خواهد بود. با در دست داشتن این مقدار و کل جمعیت کشور در سال ۱۳۸۵، این ضریب حدود ۰/۰۰۲ خواهد بود. بنابراین، ضریب ایجاد اشتغال در کشور در سال ۱۳۸۵ معادل ۱/۰۰۷ است.

با نگاهی دیگر می‌توان موضوع گردشگری را از بعد درآمد ایجاد شده ناشی از فعالیت و گسترش آن در منطقه مورد ارزیابی قرار داد، موضوعی که می‌توان آن را با ضرایب تکاثری درآمد گردشگری تبیین کرد. مطالعات موجود نشان‌دهنده آن است که این ضرایب به شدت تحت تأثیر مکان مورد بررسی است. برای مثال، در حالی که براساس آمارهای موجود ضریب تکاثری گردشگری در کانادا بیش از پنج است، این ضریب در برمودا و باهاماس کمتر از یک گزارش شده است. در مجموع مطالعات موجود نشان می‌دهد که ضریب تکاثری درآمد گردشگری در اقتصادهای بزرگ و متنوعی چون انگلستان، کانادا، استرالیا، پاکستان و یونان بزرگتر از یک بوده و در مقابل در کشورهای کمتر توسعه یافته و کشورهای جزیره‌نشین کوچک، مخارج القائی عمدتاً به خارج نشت پیدا کرده و در نتیجه ضریب تکاثری درآمد گردشگری بین ۰/۸ تا ۱/۱ است. با این وجود، در این کشورها و به دلیل پائین بودن سطح دستمزدها ضریب تکاثری اشتغال‌زایی بخش جهانگردی نسبتاً بالا است.

همانند ضرایب تکاثری اشتغال، برای محاسبه‌ی اثرات مخارج گردشگری می‌توان از مدل‌های متفاوتی مانند مدل‌های داده - ستانده‌ی نسبتاً پیشرفته و چند بخشی تا

مدل‌های نسبتاً ساده استفاده کرد. به عبارتی، هنگامی که در پی افزایش تولید بخش گردشگری، روش‌های تولید و سطح قیمت‌ها در سایر بخش‌ها تغییر می‌کند، مدل‌های اقتصادی چند بخشی مورد استفاده قرار می‌گیرد. با این وجود، در تحلیل ضرایب تکاثری درآمدی گردشگری می‌توان از ضریب جزئی و به صورت رابطه شماره (۳) نیز استفاده کرد که در آن، TIM ضریب تکاثری درآمد جهانگردی، z زکامین فعالیت فرعی بخش جهانگردی (مانند هتلداری)، k نشت‌های غیرمستقیم، k' نشت‌های القایی و TE مخارج جهانگردی است. مطالعات متعددی نیز کوشیده‌اند تا با تخمین ضرایب مذکور، «اثر تکاثری مخارج گردشگری» را مورد بررسی قرار دهند. برای مثال براساس مطالعه‌ی کرشنامورتی (ترجمه فرزین، ۱۳۸۳)، ضرایب تکاثری درآمد گردشگری را در برخی کشورهای جهان به شکل جدول شماره‌ی (۴) ارائه کرده است:

$$TIM = \sum_{j=1}^n \left\{ k[k' + 1 \left(\frac{1}{k^n - 1} \right) n] \right\} \frac{S_j}{TE} \quad (3)$$

جدول ۴. ضریب تکاثری درآمدی بخش جهانگردی

مبدأ	ضریب تکاثری درآمدی شخصی	مبدأ	ضریب تکاثری درآمدی شخصی
ترکیه	۱/۹۶	ماوریتوس	۰/۹۶
بریتانیا	۱/۷۳	آنتیگوآ	۰/۸۸
جمهوری ایرلند	۱/۷۲	باهاما	۰/۷۹
مصر	۱/۲۳	فیجی	۰/۷۲
جامائیکا	۱/۲۳	جزایر کیمن	۰/۶۵
جمهوری دومینیکن	۱/۲۰	ایسلند	۰/۶۴
قبرس	۱/۱۴	جزایر ویرجین انگلستان	۰/۵۸
ایرلند شمالی	۱/۱۰	جزایر سولومون	۰/۵۲
برمودا	۱/۰۹	جمهوری پالائو	۰/۵۰
هنگ کنگ	۱/۰۲	ساموآی غربی	۰/۳۹

منبع: کرشنامورتی، ترجمه فرزین، ۱۳۸۳

این ضریب نیز از رابطه‌ی شماره‌ی (۴) استخراج شده که در آن، c میل نهایی به مصرف و m میل نهایی به واردات است.

$$\text{اثر تکاثری} = \frac{1}{(1-c+m)} \quad (۴)$$

علاوه بر ضریب تکاثری فوق و با نگاهی دیگر می توان اثر تکاثری مخارج القا شده را نیز محاسبه کرد. منظور از اثر تکاثری مازاد درآمدی (فروش) است که نسبت به درآمد اولیه حاصل می شود. موضوعی که می توان آن را با رابطه‌ی شماره‌ی (۵) بیان کرد:

$$TS_t = S_j(VE_{jt}, M_j) \quad (۵)$$

در این رابطه TS_t کل فروش حاصل از گردش در سال t ، VE_{jt} مخارج مستقیم بازدیدکنندگان در صنعت زدر سال t و M_j اثر تکاثری برای ستانده‌ی صنعت j است. علاوه بر موارد مذکور ضریب تکاثری بخش جهانگردی با نگاه‌های دیگری نیز مورد تحلیل قرار گرفته است. برای مثال، ضریب تکاثری مختصر که توسط کان (Kohn) معرفی شده و به تعیین اثرات اقتصادی یک تغییر در هزینه جهانگردی پرداخته است. این ضریب با استفاده از رابطه‌ی شماره‌ی (۶) قابل بیان بوده که در آن، A بخشی از هزینه کرد اضافی جهانگرد است که پس از اولین دور نشتی در اقتصاد باقی می ماند، B تمایل مردم به مصرف کالا و خدمات از اقتصاد محلی و C بخشی از هزینه کرد مردم است که منتج به درآمد در اقتصاد بومی می شود.

$$K = A \frac{1}{1-BC} \quad (۶)$$

روش لاندبرگ (۱۹۷۵) دیگر روش محاسبه ضریب تکاثری است که به صورت رابطه‌ی شماره‌ی (۷) بیان می شود. در این رابطه، I دلار جهانگرد، TPI میل جهانگرد به واردات، MPS میل نهایی به پس انداز توسط ساکنین و MPI میل نهایی به واردات توسط ساکنین است.

$$TIM = \frac{I-TPI}{MPS+MPI} \quad (۷)$$

در مجموع و با توجه به مجموعه مطالب ارائه شده، می توان تأثیر رشد بخش گردشگری را صرفاً با نگاهی اقتصادی از دو منظر اشتغال و درآمد مورد تحلیل قرار داد. این نیز خود با استفاده از ضرایب تکاثر و اثر تکاثری یا هر دو رویکرد قابل بیان است. از این رو می توان در نگاهی معکوس میزان اشتغال و درآمد بخش گردشگری هر منطقه یا کشور را نمودی از تأثیر و تأثر بخش گردشگری بر سایر بخش ها تصور کرد و از این رو، شاخص های اقتصادی بخش گردشگری و توسعه این بخش به عنوان نمودی

از اثرات ضرایب تکاثری اشتغال و درآمد تلقی می‌گردد. موضوعی که این مقاله نیز با این نگاه آن را در کشورهای منطقه سند چشم‌انداز مورد تحلیل قرار داده است.

پیشینه پژوهش

همان‌گونه که در بخش مبانی نظری نیز تأکید شد، مهم‌ترین تأثیرات اقتصادی بخش گردشگری را می‌توان به دلیل ضریب تکاثر و در نتیجه اثر تکاثری آن بر اشتغال و درآمد محسوب کرد، موضوعی که خود می‌تواند به تنهایی دلیل توجه و اهمیت توسعه این صنعت را در هر کشوری توجیه کند. در ایران نیز توجه به بخش جهانگردی در سال‌های اخیر و خصوصاً با شروع سال نخست افق چشم‌انداز (۱۳۸۴) مورد بازنگری قرار گرفته چه آن‌که سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ جایگاه اقتصادی ایران را در این افق جایگاه برتر در میان کشورهای منطقه تصویر کرده است. این در حالی است که توجه به ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی کشور در این راستا از عمده‌ترین رویکردهای سند مذکور بوده و این موضوع خود می‌تواند به عنوان توجه و اهمیت این سند به صنعت جهانگردی تلقی شود. این در حالی است که دستیابی به اهداف تصویرشده در افق چشم‌انداز از ابعاد گوناگون به قدری حائز اهمیت است که مقام معظم رهبری به کرات این موضوع را مورد توجه قرار داده و اهمیت دستیابی به آن را به عنوان معیاری برای ارزیابی عملکرد دولت‌ها مدنظر قرار داده‌اند.^۱

با این نگاه بررسی جایگاه بخش جهانگردی در افق ۱۴۰۴ از نگاه سازمان‌های مرتبط نیز مورد توجه قرار گرفته و در این میان، سلسله همایش‌های منطقه‌ای چشم‌انداز که از سوی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام با هدف ایجاد فضای مناسب علمی جهت مشارکت هرچه بهتر و مؤثرتر اساتید و فرهیختگان دانش‌آموخته در ترسیم مقترانه‌ی ایران ۱۴۰۴ در سال‌های مختلف برگزار شده، در موارد متعدد جایگاه این بخش را در افق مذکور مورد توجه قرار داده است. برای مثال، اولین همایش ملی سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ در سال ۱۳۸۵ بلافاصله پس از ابلاغ سند چشم‌انداز در سال ۱۳۸۴ از سوی مجمع تشخیص مصلحت نظام برگزار شد. در

۱- برای نمونه معظم‌له در خطبه‌های نماز جمعه تهران در تاریخ ۱۳۸۲/۸/۲۳ سند چشم‌انداز را یک آینده مطلوب و یک گام بلند در راه رسیدن به آرمان‌های والای اسلامی دانستند که در آن پیشرفت مادی، اقتصادی، فرهنگی، تعالی معنوی، اخلاقی و هویت اسلامی وجود دارد.

این همایش مقاله‌ای تحت عنوان «چشم‌انداز بیست‌ساله و صنعت گردشگری» توسط افشار به بیان پیشینه‌ی گردشگری و توانمندی‌های این صنعت در کشور پرداخته است. افشار معتقد است با توجه به آمارهای ارائه‌شده از سوی گزارش‌های جهانی (برای مثال، قرار گرفتن ایران از حیث جاذبه‌های باستانی و تاریخی در رده‌ی ده کشور برتر جهان)، صنعت گردشگری جایگاه استراتژیک و ارزشمندی در چشم‌انداز کشور در افق ۱۴۰۴ داشته و در صورت رفع موانع توسعه‌ی این صنعت، می‌توان بخشی از گذرگاه گسترش و سازندگی کشور را در جهت هدف‌های والای چشم‌انداز آشکار ساخت.

دومین همایش از سلسله همایش‌های منطقه‌ای چشم‌انداز در افق ۱۴۰۴ در آبان‌ماه ۱۳۸۷ از سوی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام با همکاری دانشگاه آزاد اسلامی با محوریت استان‌های گلستان و سمنان برگزار شد که در این همایش ۴ مقاله با رویکرد گردشگری موضوع چشم‌انداز ۱۴۰۴ را مورد بررسی قرار داده‌اند. حسنی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به سند چشم‌انداز کشور در بخش گردشگری، چالش‌ها، راهکارها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری» پس از بیان چشم‌اندازهای مبهم و چالش‌های موجود در اقتصاد جهانی و نیز برخی از چالش‌های پیش‌روی صنعت توریسم داخلی به بیان فرصت‌های موجود به ویژه در بخش فناوری اطلاعات (ICT) در توسعه‌ی صنعت گردشگری می‌پردازد. حسنی با در نظر گرفتن بند ۶ سند چشم‌انداز که در آن، هدف کشور کسب جایگاه اول اقتصادی در سطح منطقه با تکیه بر رشد مستمر اقتصادی، ارتقای نسبی درآمد سرانه و رسیدن به اشتغال کامل است، معتقد است از آنجایی که صنعت گردشگری دارای ضریب اشتغال‌زایی بالا بوده که می‌تواند باعث رشد پرشتاب اقتصادی به همراه بهبود توزیع درآمد در کشور شود، لازم است تا توسعه‌ی آن در اولویت قرار گیرد. در مقاله‌ای دیگر، خسروانی با عنوان «نقش توان‌های توریستی در توسعه اقتصادی شهرستان سمنان» موضوع گردشگری را با رویکرد منطقه‌ای مورد بررسی قرار داده است. وی در این مقاله با جمع‌آوری اسناد کتابخانه‌ای و اطلاعات آماری با روش توصیفی به تجزیه‌ی و تحلیل و شناسایی فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی صنعت گردشگری در استان سمنان و نیز بررسی این فرضیه که آیا این صنعت اثر بسزایی در ایجاد درآمد و اشتغال استان دارد؟ می‌پردازد. این مقاله در ادامه با توصیفی آماری و استفاده از میزان درآمد ایجادشده ناشی از واردشدن توریست به

منطقه به این نتیجه رسیده است که صنعت جهانگردی عاملی مؤثر بر رشد اقتصادی منطقه و بالا بردن میزان اشتغال و مهاجرت در منطقه خواهد بود. در همین راستا و در مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی نقش آثار و ابنیه‌ی تاریخی در رشد و توسعه پایدار صنعت گردشگری شهر سمنان»، زندهمقدم و گنجی به توصیف آثار تاریخی این شهرستان و آمار بازدیدکنندگان از آن پرداخته‌اند. «سند چشم‌انداز و صنعت گردشگری در استان سمنان» که توسط بخشنده نصرت و میراج ارائه شده، آخرین مقاله‌ای است که در این همایش موضوع گردشگری را مورد توجه قرار داده است. این مقاله نیز مجدداً به ارائه‌ی آمارهایی در خصوص گردشگری در شهرستان سمنان از جمله وضعیت اعتبارات تملک دارایی‌های سرمایه‌ای بخش جهانگردی، تعداد گردشگران ورودی به استان، اشتغال و بیکاری در بخش‌های مختلف اقتصادی و سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف پرداخته و در پایان نتیجه می‌گیرد که اعتبارات تخصیص‌یافته در بخش جهانگردی مناسب نبوده و لازم است تا در این خصوص تجدید نظر صورت گیرد.

هشتمین همایش منطقه‌ای چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ از سوی دبیرخانه‌ی مجمع تشخیص و با همکاری دانشگاه آزاد اسلامی در فروردین ۱۳۸۸ با رویکرد سند ملی توسعه استان‌های چهارمحال و بختیاری، اصفهان و یزد برگزار شد. در این همایش مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر کارکرد گردشگری در ایجاد اشتغال و درآمد ناخالص ملی» توسط غفاری و ترکی هرچگانی ارائه شد که در آن با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و تجزیه‌ی و تحلیل آخرین آمارهای ارائه‌شده از سوی مراجع معتبر ملی و بین‌المللی درصدد است تا به برآورد کارکرد صنعت گردشگری در ایجاد اشتغال (مستقیم و غیرمستقیم) و درآمد ملی در افق ۲۰۲۰ بپردازد. این مقاله در ادامه به بیان آمارهایی درخصوص حجم و موازنه‌ی گردشگری در کشور، نرخ رشد گردشگران ورودی و خروجی از کشور، اشتغال ایجادشده ناشی از صنعت گردشگری، درآمد ارزی و تراز بازرگانی گردشگری پرداخته و در پایان به این نتیجه رسیده است که جایگاه ایران با توجه به توانایی‌ها و قابلیت‌های حوزه‌ی گردشگری، جایگاه مناسبی از حیث شاخص‌های مورد بررسی نیست و مستلزم تغییر در باورها، اندیشه‌ها و تبیین سیاست‌ها و مکانیزم‌های اجرایی است.

نهمین همایش از سلسله همایش‌های منطقه‌ای چشم‌انداز ایران در افق ۱۴۰۴ از سوی دبیرخانه مجمع تشخیص با همکاری معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی و استانداری‌های فارس، بوشهر و کهگیلویه و بویراحمد در فروردین ۱۳۸۸ برگزار شد. مقاله «صنعت جهانگردی در سال ۱۴۰۴، مطالعه موردی استان فارس» توسط سعادت با هدف بررسی نقش صنعت جهانگردی در بهبود اوضاع اقتصادی و راهکارهای توسعه‌ی آن با روش کتابخانه‌ای و میدانی از طریق توزیع پرسشنامه در این همایش ارائه شد. سعادت در ادامه بلافاصله به بیان استراتژی‌ها و سیاست‌های برون‌رفت از رکود جهانگردی در کشور و استان‌های جهانگردپذیر پرداخته است.

دهمین همایش منطقه‌ای چشم‌انداز در افق ۱۴۰۴ توسط دبیرخانه‌ی مجمع تشخیص و با همکاری دانشگاه آزاد اسلامی و استانداری‌های کردستان، کرمانشاه و ایلام در اریهشت ۱۳۸۸ برگزار شد. در این همایش دو مقاله با رویکرد توریسم و توسعه‌ی آن، موضوع دستیابی به چشم‌انداز ۱۴۰۴ را مورد بررسی قرار داده‌اند. مقاله «توریسم پایدار، حفاظت منابع طبیعی و مدیریت محیط زیست لزوم نگرش پایدار در توسعه توریسم استان ایلام با نگاه ویژه به سند چشم‌انداز ۱۴۰۴» توسط آرایش و ۴ تن دیگر از همکارانشان با روش مطالعات اسنادی و تجربیات شخصی تدوین شده است. این مقاله به تحلیلی کاملاً توصیفی پرداخته و مفاهیم و معیارهای توسعه‌ی پایدار را ارائه کرده است. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «نشانگرها عامل مؤثر بر سیستم جذب گردشگر فرهنگی»، ابراهیمی به بررسی جایگزین کردن ایده جدید در جذب توریسم با استفاده از نشانگرها (ابزارهای اطلاع‌رسانی) و بهره‌گیری از ملزومات توریستی تأکید دارد. اطلاعات مورد نیاز این تحقیق از طریق اطلس آموزش توریسم و مهمانداری و طرح تحقیقاتی توریسم فرهنگی به دست آمده است. محقق با استفاده از پرسشنامه و توزیع آن میان مسافرین تورهای استان کردستان درباره‌ی نحوه‌ی تصمیم‌گیری آن‌ها برای سفر، به این نتیجه رسیده است که توریست‌هایی که در آنان انگیزه‌ی بازدید ایجاد شده است، به‌مثابه عامل یا موردی هستند که اطلاعات برای آنان جنبه‌ی خارجی دارد و باعث ایجاد احساس امنیت و آرامش می‌شود. این مقاله همچنین این نظریه را که جاذبه‌های توریستی می‌تواند توریست را به خود جذب کند، رد می‌کند. درمجموع اگرچه مقالات فوق اهمیت صنعت گردشگری و توسعه‌ی آن را مورد تأکید قرار

داده‌اند، اما نکته‌ی قابل تأمل آن است که این مقالات تنها به صورت توصیفی به بیان این مسئله پرداخته‌اند و کمتر به تجزیه‌ی و تحلیل عملکرد صنعت جهانگردی در کشور و تبیین جایگاه این صنعت در میان کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز که در نظر است در افق ۱۴۰۴ به جایگاه برتر در میان آنان دست یازد، پرداخته‌اند.

علاوه بر مطالعاتی که به نوعی جایگاه بخش گردشگری را در افق ۱۴۰۴ مورد بررسی قرار داده است، موضوع توسعه‌ی گردشگری نیز در سطح کشورها و مناطق در مطالعات متعددی مورد بررسی قرار گرفته است. برای مثال، توسعه‌ی توریسم در کشورهای سازمان کنفرانس اسلامی نیز موضوعی است که توسط مرکز مطالعات و تحقیقات آماری، اقتصادی و اجتماعی^۱ در کشور ترکیه انجام گرفته و در اولین کنفرانس اسلامی وزرای گردشگری در اصفهان در سال ۲۰۰۰ ارائه شد.

علاوه بر مطالعات مذکور اگرچه موضوع گردشگری در مطالعاتی چون مدهوشی و ناصرپور (۱۳۸۲)، مکیان و نادری (۱۳۸۲)، بهزادفر و زمانیان (۱۳۸۷)، مؤمنی و همکاران (۱۳۸۷)، کروب‌ی (۱۳۸۷)، تقوی و قلی‌پور (۱۳۸۸)، مافی و سقایی (۱۳۸۸)، شمس و امینی (۱۳۸۸)، تقوایی و همکاران (۱۳۸۸)، کاظمی و همکاران (۱۳۸۹)، هزار جریبی و نجفی (۱۳۸۹)، یاوری و همکاران (۱۳۸۹)، مدهوشی و نیازی (۱۳۸۹)، ابراهیم‌زاده و آقاسی‌زاده (۱۳۹۰) از جوانب گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است، اما اکثر این مطالعات موضوع گردشگری و توسعه‌ی آن را در مناطق خاصی از کشور ایران مورد توجه قرار داده و براساس دانسته‌های محققین این پژوهش کمتر مطالعه‌ای را می‌توان یافت که توسعه‌یافتگی مناطق مختلف از حیث گردشگری و مقایسه آن با یکدیگر را مورد بررسی قرار داده باشد. در این میان تنها پردازی‌مقدم و همکاران در کتاب «روش‌های تحلیل چندمتغیره و کاربرد آن در سطح‌بندی استان‌های کشور» که توسط مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی در سال ۱۳۸۶ به چاپ رسیده است، به مقایسه‌ی استان‌های کشور از حیث شاخص‌های مختلف خصوصاً سطح توسعه‌یافتگی گردشگری می‌پردازد. این کتاب برای تعیین سطح توسعه‌یافتگی گردشگری از سه شاخص تعداد بازدیدکنندگان از بناها و موزه‌ها، تعداد بناهای تاریخی و موزه به ازای یک میلیون نفر و برخورداری از هتل (تعداد وزنی هتل‌ها) استفاده کرده است. جدول

شماره‌ی (۵) نتایج به دست آمده را برای تعیین سطح توسعه‌یافتگی استان‌های کشور نشان می‌دهد.

جدول ۵. سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی استان‌های کشور

رتبه	استان	رتبه	استان	رتبه	استان	رتبه	استان
۱	فارس	۸	مازندران	۱۵	کرمانشاه	۲۲	مرکزی
۲	خراسان	۹	آذربایجان شرقی	۱۶	چهارمحال و بختیاری	۲۳	کردستان
۳	اصفهان	۱۰	خوزستان	۱۷	زنجان	۲۴	هرمزگان
۴	تهران	۱۱	کرمان	۱۸	ایلام	۲۵	قزوین
۵	سمنان	۱۲	آذربایجان غربی	۱۹	گلستان	۲۶	لرستان
۶	یزد	۱۳	گیلان	۲۰	سیستان و بلوچستان	۲۷	قم
۷	همدان	۱۴	اردبیل	۲۱	بوشهر	۲۸	کهگیلویه و بویراحمد

منبع: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی در سال ۱۳۸۶

شاخص‌های مورد بررسی و ویژگی‌های آن‌ها

برای تعیین شاخص‌های مورد بررسی در این مقاله و تعیین سطح توسعه‌یافتگی کشورهای منطقه سند چشم‌انداز از دو گزارش معتبر جهانی استفاده شده است. این گزارش‌ها عبارت‌اند از: *Travel and Tourism Economic Impact 2011* (صنعت گردشگری و تأثیر اقتصادی آن، ۲۰۱۱) و *World Development Indicators* (شاخص‌های توسعه جهانی). گزارش نخست که از سوی *World Travel and Tourism Council (WTTC)* منتشر شده، شاخص‌های ذیل را برای سنجش توسعه‌ی صنعت جهانگردی در کشورهای جهان پیشنهاد کرده است:

۱. مشارکت مستقیم توریسم در تولید ناخالص داخلی^۱: این شاخص از تولید ناخالص داخلی ایجادشده توسط صنعت توریسم (شامل هتل‌ها، آژانس‌های مسافرتی،

- خطوط هوایی و دیگر خدمات حمل و نقل مسافری و نیز فعالیت‌های رستوران‌ها) که به طور مستقیم با صنعت جهانگرد در ارتباط است، محاسبه می‌شود.
۲. مشارکت مستقیم صنعت توریسم در ایجاد اشتغال^۱: که به صورت تعداد شغل مستقیم ایجاد شده در داخل صنعت جهانگردی از کل اشتغال ایجاد شده تعریف می‌شود.
۳. مشارکت کل صنعت توریسم در تولید ناخالص داخلی^۲: این شاخص علاوه بر تأثیرات مستقیم صنعت توریسم بر تولید ناخالص داخلی، تأثیرات غیرمستقیم آن را نیز در نظر می‌گیرد.
۴. مشارکت کل صنعت توریسم در ایجاد اشتغال^۳: این شاخص علاوه بر مشارکت مستقیم صنعت توریسم در ایجاد اشتغال، تأثیرات غیرمستقیم این صنعت بر ایجاد اشتغال را نیز در محاسبات وارد می‌کند.
۵. صادرات جهانگرد^۴: این شاخص از هزینه‌های صرف شده در داخل یک کشور توسط توریست‌های بین‌المللی برای هر دو هدف تجارت و تفریح (مانند هزینه‌های حمل و نقل) محاسبه می‌شود.
۶. مخارج مسافرت و توریسم داخلی^۵: که به صورت مخارج صرف شده در داخل یک کشور توسط ساکنان آن کشور برای هر دو هدف تجارت و تفریح محاسبه می‌شود.
۷. مخارج ویژه دولت^۶: مخارج شخصی دولت در خدمات غیربازاری که ذی‌نفع آن به طور جداگانه قابل شناسایی باشد، مد نظر این شاخص است. این نقل و انتقال‌های اجتماعی می‌تواند به طور مستقیم با مخارج مصرف کننده قابل مقایسه بوده و در موردی خاص می‌تواند ارائه‌دهنده‌ی خدمات برای مصرف کننده باشد. خدمات ارائه شده در پارک‌های ملی و موزه‌ها از این دسته‌اند.
۸. مصرف داخلی گردشگر^۷: این شاخص از کل درآمدی که داخل یک کشور توسط صنایعی که به طور مستقیم با صنعت توریست مانند صادرات بازدیدکننده،

1- Direct Contribution to Employment
2- Total Contribution to GDP
3- Total Contribution to Employment
4- Visitor Exports
5- Domestic Travel and Tourism Spending
6- Government Individual Spending
7- Internal Tourism Consumption

هزینه‌های داخلی و هزینه‌های شخصی دولتی سر و کار دارد، محاسبه می‌شود. این شاخص هزینه‌های صرف شده توسط ساکنان کشور در خارج از کشور را شامل نمی‌شود.

۹. مخارج مسافرت و توریسم تجاری^۱: که به صورت مخارج سفرهای تجاری در داخل یک کشور توسط ساکنان آن یا بازدیدکنندگان بین‌المللی مورد محاسبه قرار می‌گیرد.

۱۰. مخارج مسافرت و توریسم تفریحی^۲: این شاخص مخارج سفرهای تفریحی در داخل یک کشور توسط ساکنان آن یا بازدیدکنندگان بین‌المللی را مورد محاسبه قرار می‌دهد.

۱۱. سرمایه‌گذاری^۳: این شاخص شامل سرمایه‌گذاری مستقیم تمام بخش‌ها در صنعت توریسم است. این شاخص همچنین به منزله‌ی مخارج سرمایه‌گذاری انجام‌شده توسط دیگر صنایع در دارایی‌های خاصی از صنعت توریسم مانند مسکن جدید برای بازدیدکنندگان، تجهیزات حمل‌ونقل مسافربری، رستوران و امکانات تفریحی است.

شاخص‌ها و متغیرهای ارائه‌شده در بخش Travel and Tourism گزارش‌های بانک جهانی (World Bank) که با عنوان World Development Indicators (شاخص‌های توسعه‌ی جهانی) هر ساله منتشر می‌شود، مبنای دیگر داده‌های این پژوهش است. این بخش از گزارش بانک جهانی برای بررسی سطح توسعه صنعت جهانگردی کشورها از سه معیار توریست بین‌الملل^۴، مخارج صرف شده گردشگر در داخل مرزهای کشور^۵ و مخارج صرف‌شده‌ی گردشگر در خارج مرزهای کشور^۶ استفاده کرده است. در رابطه با آمارهای ارائه‌شده در گزارش بانک جهانی ذکر دو نکته‌ی قابل تأمل است. نخست آنکه مقادیر هر یک از شاخص‌های مذکور تنها برای تعداد معدودی از کشورها و در سال‌های خاص ارائه شده و در اکثر سال‌ها داده‌های مورد نیاز برای تحلیل‌های این پژوهش در کشور ایران موجود نیست. نکته‌ی دیگر در

1- Business Travel and Tourism Spending

2- Leisure Travel and Tourism Spending

3- Capital Investment

4- International Tourist

5- Inbound Tourism Expenditure

6- Outbound Tourism Expenditure

رابطه با داده‌های مذکور آن است که این داده‌ها با داده‌های ارائه شده در گزارش :
Travel and Tourism Economic Impact 2011 (صنعت گردشگری و تأثیر
اقتصادی آن، ۲۰۱۱) همپوشانی داشته و به عبارتی این گزارش صورت مبسوط داده‌های
بانک جهانی را در نظر می‌گیرد. بنابراین، برای تحلیل‌های نهایی از داده‌های ارائه شده
در گزارش مذکور استفاده شده است.

با معرفی شاخص‌های یازده‌گانه برای سنجش سطح توسعه‌ی جهانگردی در
کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز، موضوع دیگر بررسی جایگاه ایران در هر یک از
شاخص‌های مذکور در مقایسه با سایر کشورهای منطقه سند چشم‌انداز در هر یک از
سال‌های مورد بررسی است. از آنجا که تأکید این پژوهش بر جایگاه ایران در مقایسه با
سایر کشورهای منطقه سند چشم‌انداز قرار گرفته و نیز از آنجا که سال شروع سند
چشم‌انداز سال ۲۰۰۵ است، از این‌رو، مقایسه‌ی جایگاه ایران با سایر کشورهای منطقه
در سه مقطع زمانی ۲۰۰۰ (پنج سال قبل از ابلاغ سند چشم‌انداز)، ۲۰۰۵ (سال ابلاغ سند
چشم‌انداز) و ۲۰۱۰ (پنج سال پس از ابلاغ سند چشم‌انداز) تشکیل داده و بر همین
اساس، جدول شماره‌ی ۶ به بررسی جایگاه ایران از این حیث در سه مقطع زمانی فوق
پرداخته است. این جدول در هر سال شاخص مورد بررسی را در ایران با کشوری که
بالاترین میزان را در منطقه دارا بوده مقایسه کرده و علاوه بر آن این میزان را با متوسط
منطقه مقایسه کرده است.

جدول ۶. شاخص‌های یازده‌گانه مورد بررسی در ایران، کشور اول منطقه و متوسط منطقه: ۲۰۰۰، ۲۰۰۵ و ۲۰۱۰

شاخص	کشور	۲۰۰۰	۲۰۰۵	۲۰۱۰	شاخص	کشور	۲۰۰۰	۲۰۰۵	۲۰۱۰
Direct Contribution to GDP	ایران	4/4	2/3	2/2	Total Contribution to GDP	ایران	10/8	6/4	6/0
	کشور اول منطقه	7/5	10/9	9/4		کشور اول منطقه	20/0	37/6	33/7
	میانگین منطقه	2/8	3/4	3/1		میانگین منطقه	8/1	9/4	8/5
Direct Contribution to Employment	ایران	3/8	2/0	1/9	Total Contribution to Employment	ایران	9/7	5/7	5/4
	کشور اول منطقه	7/7	10/1	9/0		کشور اول منطقه	18/4	35/1	32/0
	میانگین منطقه	2/5	3/0	2/8		میانگین منطقه	7/2	8/4	7/8
Visitor Exports	ایران	1/3	1/9	2/1	Domestic Travel and Tourism Spending	ایران	7/2	3/3	3/3
	کشور اول منطقه	26/4	44/1	32/2		کشور اول منطقه	7/2	5/3	4/3
	میانگین منطقه	5/2	5/8	6/3		میانگین منطقه	2/8	2/7	2/3
Government Individual Spending	ایران	2/9	2/9	2/9	Internal Tourism Consumption	ایران	6/4	3/2	3/3
	کشور اول منطقه	10/1	10/3	10/4		کشور اول منطقه	8/5	16/4	13/3
	میانگین منطقه	2/7	2/3	2/3		میانگین منطقه	4/3	4/7	4/5
Leisure Travel and Tourism Spending	ایران	4/1	1/8	1/9	Business Travel and Tourism Spending	ایران	0/2	0/4	0/3
	کشور اول منطقه	6/2	9/6	8/2		کشور اول منطقه	1/4	1/6	1/5
	میانگین منطقه	1/7	2/3	2/2		میانگین منطقه	0/8	0/8	0/6
Capital Investment	ایران	1/6	3/5	3/1					
	کشور اول منطقه	32/5	14/3	21/3					
	میانگین منطقه	4/9	5/0	5/1					

منبع: Travel and Tourism Economic Impact 2011

همان‌گونه که در نگاهی کلی به شاخص‌های مذکور در سه مقطع زمانی مورد بحث قابل مشاهده است، در ۹ مورد، جایگاه ایران در مقایسه با متوسط منطقه در سه مقطع مورد بررسی کاهش یافته و یا ثابت مانده است. این نیز باعث شده تا در سال ۲۰۱۰ جایگاه ایران نسبت به متوسط منطقه کمتر بوده و به صورت فاحشی از رتبه‌ی نخست منطقه دور باشد. این در حالی است که اگرچه ایران در سال ۲۰۰۰ از حیث شاخص مخارج مسافرت و توریسم داخلی رتبه‌ی اول را در بین کشورهای منطقه سند چشم‌انداز دارا بوده است، این جایگاه در سال ۲۰۰۵ به جایگاه پنجم تنزل یافته و پس از آن نیز ایران را در جایگاه چهارم منطقه جای داده است. ایران تنها توانسته است در شاخص مذکور و نیز شاخص ویژه‌ی دولت و با فاصله‌ای بسیار اندک بالاتر از متوسط منطقه قرار گیرد. براین اساس، و با توجه به شاخص‌های یازده گانه مورد بررسی در سه مقطع مورد مطالعه‌ی ایران تا دستیابی به جایگاه نخست در هریک از شاخص‌های مذکور، فاصله‌ای بس طولانی خواهد داشت. لازم به ذکر است، آمارهای ارائه‌شده از سوی گزارش Travel and Tourism Economic Impact 2011 برای ۱۷ کشور از ۲۵ کشور منطقه‌ی سند چشم‌انداز است.

روش انجام تحقیق

برای تعیین سطح توسعه بخش گردشگری در میان کشورهای منطقه سند چشم‌انداز و از آنجا که شاخص‌های مورد بررسی دارای واحدهای اندازه‌گیری متفاوتی هستند، لازم است تا این شاخص‌ها با هم تلفیق شوند. همچنین شاخص‌های مورد بررسی در تعیین سطح توسعه‌یافتگی از وزن‌های و یا به عبارتی، اهمیت یکسانی برخوردار نبوده و لازم است تا به هر شاخص متناسب با اهمیت آن وزن تعلق گیرد. بدین منظور در این مقاله از تکنیک تاپسیس^۱ که مرحله اول آن نیز تکنیک وزن‌دهی آنتروپی^۲ شانون است، استفاده شده است. پایه‌های نظری این تکنیک بر این رابطه استوار است که ابتدا ایده‌آل‌های مثبت (کارآمدترین حالت) و ایده‌آل‌های منفی (ناکارآمدترین حالت)، را برای هریک از شاخص‌ها محاسبه می‌کند و سپس فاصله هر گزینه از ایده‌آل‌های مثبت و منفی محاسبه می‌شود. گزینه‌ی منتخب گزینه‌ای است که کمترین فاصله را از

1- Topsis Technique
2- Entropy Shannon

ایده‌آل‌های مثبت و بیشترین فاصله را از ایده‌آل‌های منفی داشته باشد. این تکنیک به گونه‌ای طراحی شده که می‌توان نوع شاخص‌ها را از لحاظ دارا بودن تأثیری مثبت یا منفی بر هدف در مدل دخالت داده و نیز اوزان و درجه اهمیت هر شاخص را نیز در مدل وارد کرد.

مراحل حل مدل‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه به روش TOPSIS

تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری

این ماتریس از سه قسمت اصلی زیر تشکیل شده است:
گزینه‌ها شامل کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز است که بر حسب قرارداد با A_i نشان داده شده و در آن $i=1,2, \dots, m$ است و این مقادیر در یک بردار ستونی همانند ماتریس تصمیم‌گیری (۱)، نمایش داده شده است.
شاخص‌ها عبارت‌اند از: مشارکت کل صنعت گردشگری در اشتغال ایجادشده، مخارج مسافرت و گردشگری داخلی، مخارج ویژه‌ی دولتی، مخارج مسافرت و گردشگری تجاری و سرمایه‌گذاری که بر حسب قرارداد با X_j نشان داده شده و در آن $j=1,2, \dots, n$ است. این مقادیر نیز در یک بردار سطری در قسمت بالای ماتریس تصمیم‌گیری ترسیم شده است. ماتریس تصمیم‌گیری مذکور به صورت زیر بیان می‌شود.

شاخص‌ها →	X_1	X_2	X_n			
گزینه‌ها ↓	A_1	Γ_{11}	Γ_{12}	Γ_{1n}	(ماتریس تصمیم‌گیری ۱)
	A_2	Γ_{21}	Γ_{22}	Γ_{2n}	
	⋮	⋮	
	⋮	⋮	
	A_m	Γ_{m1}	Γ_{m2}	Γ_{mn}	

از آنجا که در این مطالعه به منظور سنجش درجه‌ی اهمیت نسبی شاخص‌ها از روش وزن‌دهی آنتروپی استفاده شده است. پس از مشخص شدن اجزای ماتریس تصمیم‌گیری، به منظور انجام سایر مراحل مربوط به روش TOPSIS، باید عناصر ماتریس مذکور کمی شوند که در این مقاله به دلیل کمی بودن تمامی شاخص‌ها نیازی به انجام این مرحله نیست. پس از آن برای از بین بردن عدم تجانس واحدهای مختلف شاخص‌ها، یا به عبارت دیگر، بی‌مقیاس‌سازی واحدهای اندازه‌گیری شاخص‌ها و امکان انجام عملیات جبری بر روی آن‌ها، لازم است که داده‌های ماتریس تصمیم‌گیری بی‌مقیاس شوند. برای این کار هر یک از عناصر ماتریس تصمیم‌گیری با استفاده از رابطه‌ی شماره‌ی (۸) به فرم استاندارد تبدیل می‌شود.

$$n_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}} \quad \text{و } i=1,2,\dots,m \quad \text{و } j=1,2,\dots,n \quad (8)$$

رابطه‌ی فوق تحت عنوان بی‌مقیاس‌سازی با استفاده از نورم معروف است. همچنین باید توجه داشت که تمامی درایه‌های ماتریس تصمیم‌گیری بی‌مقیاس شده، باید اعدادی بین صفر و یک باشند. به عبارتی:

$$0 \leq n_{ij} \leq 1 \rightarrow i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$$

به طوری که در نهایت می‌توان ماتریس بی‌مقیاس شده را به صورت رابطه‌ی شماره‌ی (۹) نشان داد.

$$\begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} & \cdot & \cdot & \cdot & n_{1n} \\ n_{21} & n_{22} & \cdot & \cdot & \cdot & n_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ n_{m1} & n_{m2} & \cdot & \cdot & \cdot & n_{mn} \end{bmatrix} \quad (9)$$

وزن‌دهی شاخص‌ها

در این مرحله با توجه به تکنیک‌های وزن‌دهی اوزان هر یک از شاخص‌های تصمیم‌گیری مشخص می‌شود. در این مطالعه از روش وزن‌دهی آنتروپی استفاده شده است. در این روش پس از بی‌مقیاس کردن ماتریس، با استفاده از ماتریس به دست آمده از رابطه‌ی شماره‌ی (۹)، ماتریس لگاریتمی آن محاسبه می‌شود. پس از این مرحله ماتریس جدید به دست آمده در رابطه‌ی شماره‌ی (۸) ضرب می‌شود. پس از این مرحله

و برای دستیابی به وزن هریک از شاخص‌ها لازم است تا چهار گام ذیل طی شود:
 ۱- محاسبه‌ی جمع هریک از ستون‌ها ماتریس نهایی به دست آمده (از ضرب دو ماتریس قبلی) به عنوان S_{xj} .

۲- محاسبه‌ی E_j به صورت $K = 1/\ln(m)$ و $E_j = -K \cdot S_{xj}$ در این رابطه، m تعداد گزینه‌ها است.

۳- محاسبه‌ی تفاضل (d) به عنوان درجه‌ی اهمیت شاخص به صورت $d_j = 1 - E_j$

۴- نهایتاً وزن هر شاخص (W) به صورت $W_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}$ به دست می‌آید.
 ضمن اینکه مجموع اوزان شاخص‌ها در هر دسته برابر یک است. مانند رابطه‌ی شماره‌ی (۱۰).

$$W = [W_1 \quad W_2 \quad \dots \quad W_n] \rightarrow \sum_{j=1}^n W_j = 1 \quad (10)$$

یافتن ماتریس بی‌مقیاس شده موزون

در این مرحله اوزان به دست آمده برای هریک از شاخص‌ها در قالب یک ماتریس ($n \times n$) قرار داده می‌شود، به طوری که درایه‌های روی قطر اصلی این ماتریس معرف وزن هریک از شاخص‌ها است. مابقی درایه‌های بالا و پایین قطر اصلی ماتریس نیز مساوی صفر است. در مرحله‌ی بعد همان‌طور که در رابطه‌ی شماره‌ی (۱۱) مشاهده می‌شود، ماتریس تصمیم‌گیری بی‌مقیاس شده در ماتریس اوزان شاخص‌ها ضرب می‌شود و حاصل یک ماتریس ($m \times n$) است که تحت عنوان ماتریس بی‌مقیاس شده‌ی وزین نام‌گذاری می‌شود.

$$\begin{bmatrix} n_{11} & n_{12} & \dots & \dots & n_{1n} \\ n_{21} & n_{22} & \dots & \dots & n_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ n_{m1} & n_{m2} & \dots & \dots & n_{rn} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} W_1 & 0 & \dots & \dots & 0 \\ 0 & W_1 & \dots & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & \dots & \dots & W_1 \end{bmatrix}$$

$$\begin{aligned}
 &= \begin{bmatrix} W_1 n_{11} & W_2 n_{12} & \cdot & \cdot & \cdot & W_n n_{1n} \\ W_1 r_{21} & W_2 r_{22} & \cdot & \cdot & \cdot & W_n r_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ W_1 n_{m1} & W_2 n_{m2} & \cdot & \cdot & \cdot & W_n n_{mn} \end{bmatrix} = \\
 &\begin{bmatrix} \vartheta_{11} & \vartheta_{12} & \cdot & \cdot & \cdot & \vartheta_{1n} \\ \vartheta_{21} & \vartheta_{22} & \cdot & \cdot & \cdot & \vartheta_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \vartheta_{m1} & \vartheta_{m2} & \cdot & \cdot & \cdot & \vartheta_{mn} \end{bmatrix} \dots\dots\dots (11)
 \end{aligned}$$

در رابطه‌ی شماره‌ی (۱۱) $\vartheta_{ij} = W_j n_{ij} \rightarrow (i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n)$ می‌باشد.

یافتن ایده‌آل‌های مثبت و منفی

در این قسمت بسته به نوع شاخص و اثرگذاری آن بر روی هدف تصمیم‌گیری، جواب‌های ایده‌آل مثبت برای شاخص‌هایی که دارای تأثیرگذاری مثبت بر روی هدف مسئله است، بزرگترین مقدار هر شاخص و برای شاخص‌ها با تأثیر منفی، کمترین مقدار هر شاخص است. به‌منظور یافتن جواب‌های ایده‌آل منفی برای شاخص‌ها درست عکس آنچه در مورد ایده‌آل‌های مثبت بیان شد باید عمل شود. بیان ریاضی جواب‌های ایده‌آل مثبت به‌صورت رابطه‌ی شماره‌ی (۱۲) و ایده‌آل منفی به‌صورت رابطه‌ی شماره‌ی (۱۳) است.

$$A^+ = \{\vartheta_1^+, \vartheta_2^+, \dots, \vartheta_n^+\} = \{(\max_i \vartheta_{ij} | j \in j^+), (\min_i \vartheta_{ij} | j \in j^-) | i = 1, 2, \dots, m\} \quad (12)$$

$$A^- = \{\vartheta_1^-, \vartheta_2^-, \dots, \vartheta_n^-\} = \{(\min_i \vartheta_{ij} | j \in j^+), (\max_i \vartheta_{ij} | j \in j^-) | i = 1, 2, \dots, m\} \quad (13)$$

در این روابط j^+ و j^- به ترتیب معرف مجموعه‌ی اندیس شاخص‌های مثبت و منفی در تصمیم‌گیری هستند.

یافتن فاصله‌ی هر شاخص از جواب‌های ایده‌آل برای هر گزینه

در این قسمت به کمک روابط شماره‌ی (۱۴) و (۱۵) فاصله‌ی اقلیدسی هر گزینه از جواب‌های ایده‌آل مثبت و منفی مربوط به شاخص‌های مسئله محاسبه می‌شود.

$$D_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (\theta_{ij} - \theta_j^+)^2} \rightarrow i = 1, 2, \dots, m \quad (14)$$

$$D_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (\theta_{ij} - \theta_j^-)^2} \rightarrow i = 1, 2, \dots, m \quad (15)$$

تعیین نزدیکی نسبی هر گزینه به پاسخ ایده‌آل

بعد از یافتن فاصله‌های مثبت و منفی برای هر گزینه، فاصله‌ی نسبی گزینه‌های تصمیم‌گیری به کمک رابطه‌ی شماره‌ی (۱۶) تعیین می‌شود. باید توجه داشت که جواب حاصل همواره عددی بین صفر و یک خواهد بود.

$$CL_i^+ = \frac{D_i^-}{D_i^- + D_i^+} \rightarrow i = 1, 2, \dots, m, 0 \leq CL_i^+ \leq 1 \quad (16)$$

همان‌طور که از رابطه‌ی شماره‌ی (۱۶) مشخص است چنانچه $A_i = A^+$ شود (یعنی تمامی مقادیر ارزش‌ها برابر مقدار ایده‌آل مثبت شوند) آنگاه D_i^+ برابر صفر می‌شود و خواهیم داشت $CL_i^+ = 1$ و در صورتی که $A_i = A^-$ (یعنی تمامی مقادیر ارزش‌ها برابر مقدار ناکارآمد شوند) آنگاه D_i^- برابر صفر می‌شود و آنگاه $CL_i^+ = 0$ خواهد شد. بنابراین، هر اندازه گزینه‌ی A_i به راه‌حل ایده‌آل مثبت (+A) نزدیکتر باشد ارزش CL_i^+ به واحد نزدیکتر خواهد شد (ایلسون، ۲۰۰۴).

رتبه‌بندی

آخرین مرحله در روش TOPSIS، رتبه‌بندی گزینه‌های پیشرو و تعیین بهترین گزینه است. برای این منظور کافی است تا فاصله‌ی نسبی هر گزینه که به کمک رابطه‌ی شماره‌ی (۱۶) محاسبه می‌شود به ترتیب از بزرگ به کوچک مرتب شود. در این حالت گزینه‌ای که دارای بزرگترین فاصله‌ی نسبی نسبت به سایر گزینه‌ها است، بالاترین رتبه را به خود اختصاص می‌دهد. نکته‌ی قابل توجه اینکه در صورتی که در محاسبه‌ی فاصله‌ی نسبی هر گزینه صورت کسر با D_i^+ جایگزین شود، گزینه‌ای که

دارای کمترین فاصله نسبی است بالاترین رتبه را کسب می‌کند.

ضرایب همبستگی

قبل از تعیین سطح توسعه‌یافتگی گردشگری لازم است تا ضرایب همبستگی میان شاخص‌های مورد مطالعه تعیین شود و در صورت بالا بودن همبستگی لازم است تا برخی از متغیرها از مدل حذف شود. برای تعیین ضرایب همبستگی میان شاخص‌های یازده‌گانه مورد بررسی از نرم‌افزار STATA استفاده شد. در مرحله‌ی اول میان شاخص‌های مشارکت مستقیم و کل صنعت جهانگردی در تولید ناخالص داخلی و کل اشتغال همبستگی بسیار بالایی وجود داشت. دلیل آن نیز با توجه به تعریف دو شاخص، همپوشانی میان آنان قابل انتظار است. برای رفع این مشکل و به دلیل اهمیت اشتغال‌زایی این صنعت از میان این چهار شاخص، شاخص مشارکت کل صنعت توریسم در کل اشتغال انتخاب شد و سه شاخص دیگر حذف شدند. در مرحله‌ی دوم، همبستگی نسبتاً بالایی میان دو شاخص مصرف داخلی گردشگر و هزینه‌های صرف شده برای تفریح گردشگر وجود داشت که از آنجایی که شاخص اول، یعنی مصرف داخلی، هزینه‌های تفریح را هم می‌پوشاند، شاخص دوم یعنی هزینه‌های صرف شده برای تفریح حذف شد. در مرحله‌ی سوم میان شاخص صادرات گردشگر و مصرف داخلی گردشگر همبستگی نسبتاً بالایی وجود داشت که این هم از آنجایی که صادرات گردشگر در توسعه‌یافتگی جهانگردی عامل به مراتب مهم‌تر به شمار می‌آید، این شاخص انتخاب شده است. نهایتاً در مرحله پایانی بین دو شاخص صادرات گردشگر و اشتغال آن همبستگی تقریباً بالایی وجود داشت که به دلیل اهمیت اشتغال‌زایی این صنعت در راستای رشد اقتصادی، شاخص مذکور انتخاب و شاخص دیگر حذف شده است. در مجموع، شاخص‌های پنج‌گانه مورد نظر برای تعیین سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی در این تحقیق عبارت‌اند از:

- ۱- مشارکت کل صنعت گردشگری در اشتغال ایجادشده
- ۲- مخارج مسافرت و گردشگری داخلی
- ۳- مخارج ویژه‌ی دولت
- ۴- مخارج مسافرت و گردشگری تجاری

۵- سرمایه‌گذاری در بخش جهانگردی

سطح توسعه‌یافتگی گردشگری در ایران و کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز

با معرفی شاخص‌های ارائه‌شده در دو گزارش معتبر جهانی Travel and Tourism Economic Impact 2011 و World Development Indicators و سپس حذف شاخص‌هایی که دارای همبستگی بالایی بوده‌اند، پنج شاخص مشارکت کل صنعت توریسم در اشتغال ایجادشده، مخارج مسافرت و توریسم داخلی، مخارج ویژه‌ی دولت، مخارج مسافرت و توریسم تجاری و سرمایه‌گذاری از یازده شاخص به‌مثابه شاخص‌های مورد نظر برای تعیین سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی انتخاب شد. جدول شماره‌ی (۷) وزن شاخص‌های به دست آمده از روش آنتروپی شانن در مرحله‌ی اول از تکنیک تاپسیس را به تصویر می‌کشد. نکته قابل توجه از جدول مذکور آن است که وزن به دست آمده برای شاخص سرمایه‌گذاری علیرغم کاهش و یا ثبات در شاخص‌های دیگر، افزایش قابل ملاحظه‌ای را نشان می‌دهد. این موضوع می‌تواند بیانگر با اهمیت شدن این شاخص در توسعه‌ی صنعت توریسم باشد.

جدول ۷. وزن شاخص‌ها با استفاده از روش آنتروپی شانن

شاخص سال	مشارکت کل صنعت توریسم در اشتغال	مخارج مسافرت و توریسم داخلی	مخارج ویژه دولت	مخارج مسافرت و توریسم تجاری	سرمایه‌گذاری
۲۰۰۰	۰/۲۰۶	۰/۲۰۸	۰/۱۹۳	۰/۲۰۹	۰/۱۸۴
۲۰۰۵	۰/۱۹۷	۰/۲۰۷	۰/۱۹۰	۰/۲۰۶	۰/۲۰۱
۲۰۱۰	۰/۱۹۸	۰/۲۰۸	۰/۱۹۰	۰/۲۰۵	۰/۱۹۹

منبع: یافته‌های محقق

پس از تعیین وزن هر شاخص و تلفیق آن‌ها با استفاده از تکنیک تاپسیس، جدول شماره‌ی (۸) و نمودارهای شماره‌ی (۱) تا (۳) سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی را در میان کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز برای سال‌های ۲۰۰۰، ۲۰۰۵ و ۲۰۱۰ به تصویر می‌کشند. همان‌گونه که از نمودار شماره‌ی (۱) قابل مشاهده است، در سال ۲۰۰۰ یعنی ۵ سال قبل از ابلاغ سند چشم‌انداز، ایران در میان ۱۷ کشور منطقه‌ی سند چشم‌انداز که

آمارهای آن ارائه شده است، در جایگاه پنجم قرار داشته است. این جایگاه در سال ۲۰۰۵، سال ابلاغ سند چشم‌انداز، همان‌گونه که نمودار شماره‌ی (۲) نشان می‌دهد، با تنزلی قابل ملاحظه به جایگاه سیزدهم رسیده است. با ابلاغ سند چشم‌انداز و اهداف آن انتظار بر آن است تا این جایگاه در سال‌های بعد بهبود یابد. نمودار شماره‌ی (۳) این جایگاه را در سال ۲۰۱۰، پنج سال پس از ابلاغ سند به تصویر می‌کشد. ایران با ارتقای دو پله به جایگاه یازدهم در میان ۱۷ کشور منطقه دست یافته که این جایگاه پس از پنج سال، جایگاه قابل قبولی نخواهد بود.

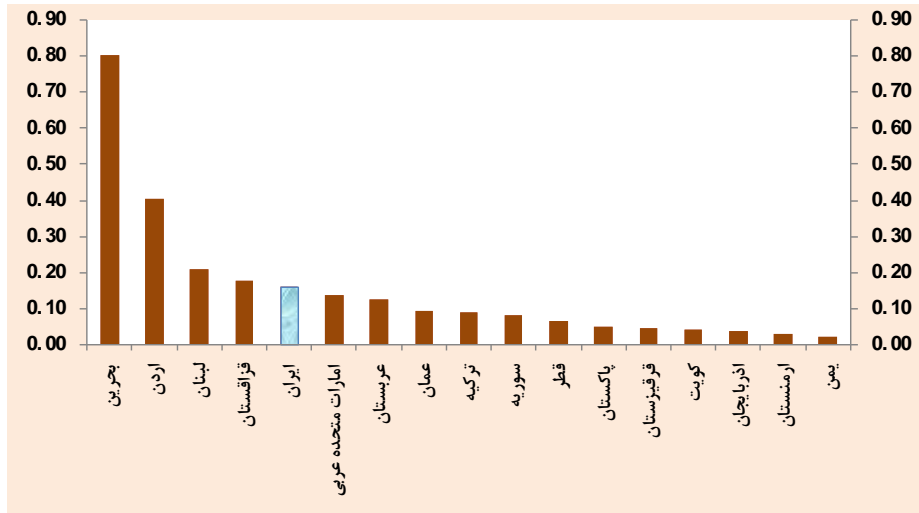
جدول ۸. سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی در کشورهای منطقه سند چشم‌انداز: ۲۰۰۰ و ۲۰۰۵ و

۲۰۱۰

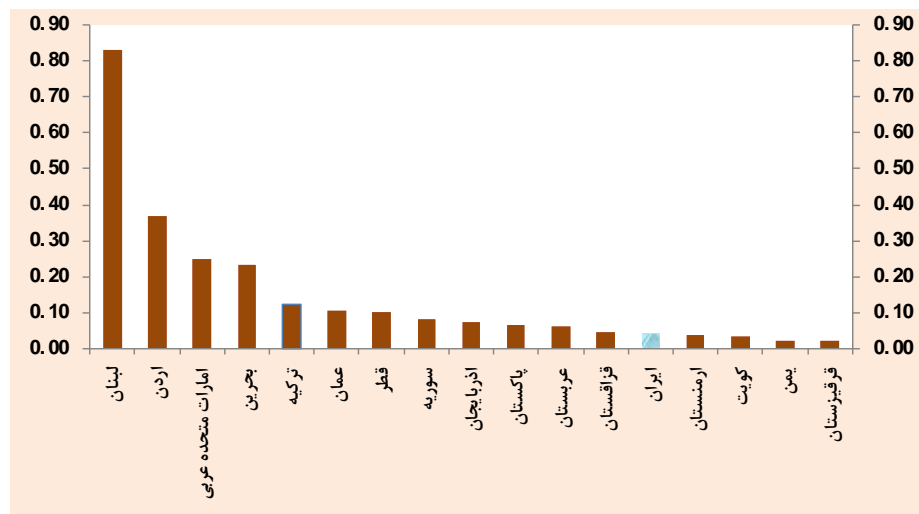
کشور	۲۰۰۰	۲۰۰۵	۲۰۱۰
آذربایجان	۰/۰۳۸	۰/۰۷۲	۰/۰۳۶
اردن	۰/۴۰۴	۰/۳۷۰	۰/۳۱۸
ارمنستان	۰/۰۳۰	۰/۰۳۷	۰/۰۳۴
امارات متحده عربی	۰/۱۳۸	۰/۲۴۹	۰/۴۱۹
ایران	۰/۱۶۱	۰/۰۳۹	۰/۰۴۱
بحرین	۰/۸۰۲	۰/۲۳۳	۰/۲۴۶
پاکستان	۰/۰۴۹	۰/۰۶۳	۰/۰۷۱
ترکیه	۰/۰۹۰	۰/۱۲۲	۰/۰۸۰
سوریه	۰/۰۸۰	۰/۰۸۲	۰/۱۲۵
عربستان سعودی	۰/۱۲۳	۰/۰۵۹	۰/۰۳۴
عمان	۰/۰۹۱	۰/۱۰۶	۰/۰۴۴
قرقیزستان	۰/۰۴۳	۰/۰۲۰	۰/۰۳۳
قزاقستان	۰/۱۷۵	۰/۰۴۵	۰/۰۴۳
قطر	۰/۰۶۶	۰/۱۰۲	۰/۰۵۹
کویت	۰/۰۴۲	۰/۰۳۲	۰/۰۳۱
لبنان	۰/۲۰۸	۰/۸۳۰	۰/۶۵۶
یمن	۰/۰۲۲	۰/۰۲۳	۰/۰۳۸

منبع: یافته‌های محقق

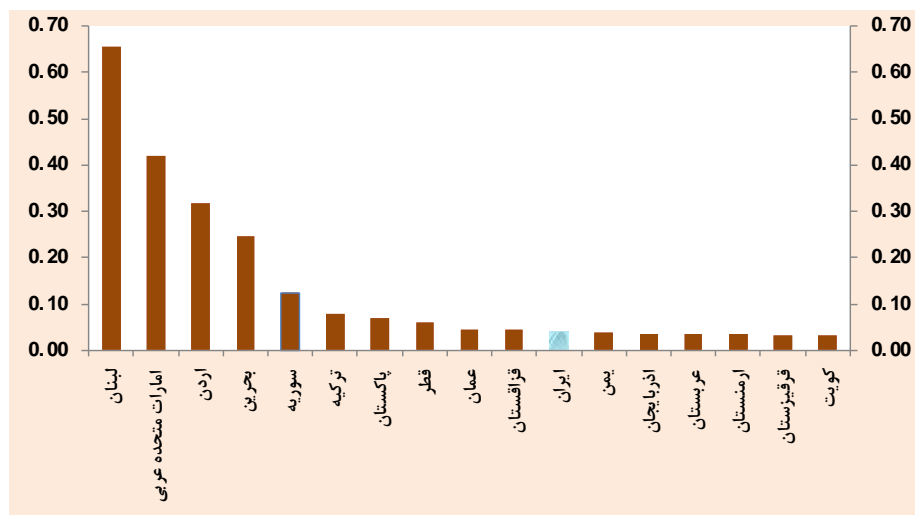
نمودار ۱. سطح توسعه یافتگی جهانگردی در کشورهای منطقه سند چشم انداز: ۲۰۰۰

نمودار ۲. سطح توسعه یافتگی جهانگردی در کشورهای منطقه سند چشم انداز: ۲۰۰۵

نمودار ۳. سطح توسعه‌یافتگی جهانگردی در کشورهای منطقه سند چشم‌انداز: ۲۰۱۰

منبع: یافته‌های محقق

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

دستیابی به جایگاه اول اقتصادی در کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز عمده‌ترین هدف این سند در افق ۱۴۰۴ ترسیم شده و این در حالی است که از زمان شروع اجرای این سند (۱۳۸۴) بیش از پنج سال سپری شده و اقتصاد ایران برای دستیابی به چنین جایگاهی زمان چندانی را در اختیار ندارد. این در حالی است که عمده‌ترین رویکرد سند چشم‌انداز برای دستیابی به چنین جایگاهی تکیه بر میراث فرهنگی و تاریخی ایران است. با تلفیق این دو رویکرد صنعت جهانگردی به‌مثابه صنعتی که ریشه در فرهنگ و تاریخ ایران داشته و می‌تواند سهم بسیاری در اقتصاد ایران برای دستیابی به چنین جایگاهی داشته باشد، قابل توجه است. با این وجود، کشورهای دیگر منطقه سند چشم‌انداز نیز برای توسعه‌ی بخش گردشگری و افزایش سهم این بخش در اقتصاد تلاش کرده و برای مثال کشور ترکیه این بخش را به‌مثابه یکی از محورهای اساسی توسعه‌ی اقتصادی خود قلمداد کرده است. از این رو، بررسی جایگاه توسعه‌یافتگی بخش گردشگری در ایران در مقایسه با سایر کشورهای منطقه‌ی سند چشم‌انداز موضوعی است که هدف اصلی این مقاله را تشکیل داده است.

برای سنجش سطح توسعه‌یافتگی بخش جهانگردی پس از تعدیلات لازم از پنج

شاخص اقتصادی که از مقبولیتی جهانی برخوردارند، استفاده شده است. شاخص‌های مورد بررسی با استفاده از روش تاپسیس تلفیق شده و نهایتاً سطح توسعه‌ی بخش گردشگری در ایران و کشورهای منطقه سند چشم‌انداز که داده‌های مورد نیاز برای آنان موجود بوده در سه مقطه ۲۰۰۰، ۲۰۰۵ و ۲۰۱۰ سنجیده شده است. نتایج این بررسی نشان‌دهنده‌ی آن است که جایگاه توسعه‌یافتگی بخش گردشگری ایران در سال ۲۰۰۵ نسبت به سال ۲۰۰۰ به شدت تنزل یافته است. این جایگاه اگرچه تا سال ۲۰۱۰ اندکی بهبود یافته است، اما کشور ایران برای دستیابی به جایگاه نخست منطقه از بعد توسعه‌ی بخش گردشگری و با توجه به ظرفیت‌ها و قابلیت‌های فرهنگی و تاریخی این حوزه، پیمودن فاصله‌ای طولانی را در زمان اندک در پیش رو دارد.

منابع

- پردازای مقدم و همکاران (۱۳۸۶)، روش‌های تحلیل چندمتغیره و کاربرد آن در سطح‌بندی استان‌های کشور، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام و معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی (سال‌های مختلف)، سلسله همایش‌های منطقه‌ای چشم‌انداز جمهوری اسلامی در افق ۱۴۰۴.
- رضایی، محسن و علی مبینی دهکردی (۱۳۸۵)، ایران آینده در افق چشم‌انداز، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ضرغام، حمید (۱۳۸۲)، استفاده از تحلیل ضریب تکاثری برای تنظیم برنامه توسعه و مدیریت جهانگردی، مجله مطالعات جهانگردی، شماره ۲.
- کریشنامورتی و همکاران (۱۳۸۳)، اقتصاد گردشگری، ترجمه محمدرضا فرزین. تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۴)، سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، تهران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۶)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵.
- معاونت نظارت راهبردی ریاست جمهوری و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی سابق (سال‌های مختلف)، قوانین برنامه‌های پنج‌ساله اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، تهران.
- Barcelona Field Studies Centre, online, www.geographyfieldwork.com
- Bond, M.E and J.R. Ladman (1972), International Tourism and Economic Development: A Special Case for Latin America, *Mississippi Valley Journal of Business and Economics*, Vol. 8, No 1, pp: 43-55.
- Canadian Tourism Commission (2007), *National Tourism Indicators*, online, www.statcan.ca
- Olson (2004), Comparison of Weights in TOPSIS Models, *Mathematical and Computer Modeling*, 40 (2004).
- The WTTC Report* (2011), London, UK.
- Tourism Development in the OIC Countries (2000), Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRTCIC), *First Islamic Conference of Ministers of Tourism*, 3-4 October 2000.
- World Bank (2010), *World Development Indicators*.
- World Travel and Tourism Council (2011), *Travel and Tourism Economic Impact*, London, UK.